

BYUDJET TASHKILOTLARIDA MOLIYA XO'JALIK FAOLIYATINI NAZORAT KILISHNING AMALDAGI HOLATI

Usmonov Shavkatjon Shukurovich

Jamoat xavfsizligi universiteti,
"Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrası magistri
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7370176>

ARTICLE INFO

Received: 10th November 2022

Accepted: 20th November 2022

Online: 28th November 2022

KEY WORDS

byudjet, byudjet tashkiloti, audit, ichki audit, nazorat.

ABSTRACT

Moliyaviy nazoratning mazmuni va ahamiyati, Moliyaviy nazoratning obyektlari, subyektlari va usullari, Moliyaviy nazorat quyidagi tekshirishlarni o'zida aks ettiradi, oliyaviy nazoratning oldida hal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi vazifalar turadi,

Byudjet tashkilotlarida ichki audit – tashkilot tomonidan smetalarni tuzish hamda ijrosini amalga oshirishni qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishini tekshirish hamda monitoring olib borish yo'li bilan nazorat qilish, moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlash, byudjet-smeta intizomiga rioya qilish, mablag'larni maqsadli va oqilona sarflashga yo'naltirilgan faoliyatdir. Byudjet kodeksi qabul qilinishi va natijadorlik tamoyilini joriy qilish bilan bog'liq ichki auditni tashkil etish shu kunning eng dolzarb masalalaridan bo'lib turibti.

Byudjet tashkiloti davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda davlat hokimiyati organlarining qaroriga ko'ra tashkil etilgan, davlat byudjeti mablag'lari hisobidan saqlab turiladigan notijorat tashkilotidir. Byudjet tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida, xalqaro standartlar talablari asosida byudjet hisobitashkil etish va yuritish tartibi takomillashtirilishi natijasida byudjet tashkilotlarida hisobni tashkil etishning qonunchilik asoslari yetarli darajada shakllantirildi.

Lekin shunga qaramay byudjet tashkilotlari hisobi amaliyotida qator muammoli holatlar kuzatilmoqda. Jumladan:

1. Hisobni yuritishda mas'ul xodimlarning tegishli me'yoriy-huquqiy xujjatlar haqida yetarlicha xabardor emasligi, buxgalteriya bo'limi xodimlari tarkibining tez-tez o'zgarib, yangilanib turishi, ya'ni kadrlar qo'nimsizligi, buxgalteriya bo'limi xodimlari o'zaro bir-birlari bajaradigan ishlarini nazorat qilish mexanizmi yetarli darajada shakllantirilmaganligi natijasida xatoliklar hamda moliyaviy tartibbuzarliklar kuzatilmoqda. Nazorat iqtisodiy tizimning zarur elementi sifatida butun insoniyat sivilizatsiyasi bilan birga rivojlanadi, evolyutsion taraqqiyot va inqilobiy to'fonlar jarayonida, jamiyat iqtisodiy formatsiyasi, siyosiy tizimi, davlat va xo'jalik boshqaruvi, qonun chiqaruvchi, ijroiya va sudlov hokimiyati organlari almashinuvi jarayonida o'zgarib boradi. Nazorat - jamiyat iqtisodiy hayotidagi obyektiv hodisa va har qanday davlat boshqaruvining muhim bo'g'inidir. Shu bilan birga u ko'p ming

rahbar va mutaxassislar, mehnat jamoalari, jamoat va davlat tashkilotlarining subyektiv ijod sohasidir. Moliyaviy nazorat - butun nazorat tizimining tarkibiy qismi bo'lib, uning yo'nalishi davlat moliya siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish, tarmoqlar iqtisodiyotidagi barcha soha va bo'g'inlarda moliyaviy resurslarni shakllantirish va samarali foydalanishga qaratilgan bo'ladi. Bozor munosabatlari rivojlangan taqdirda ham moliyaviy nazoratning salohiyati pasaymasdan, balki oshib boradi.

2. Davlat moliyaviy nazorati organlari (Hisob palatasi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Nazorat taftish bosh boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalari, Davlat soliq xizmati organlari) tomonidan rejali tekshirishlar o'tkazilganda mablag'lardan maqsadsiz foydalanish, moliyaviy kamomadlar, byudjet intizomiga rioya qilinmaganligi holatlari aniqlanmoqda.

3. Byudjet tashkilotlarida ichki moliyaviy nazorat tizimi faoliyati yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi natijasida hisobni yuritishda turli yondashuvlar bo'lmoqda hamda xatoliklarga yo'l qo'yilmoqda.

4. Byudjet tashkilotlari smetalari va ularning ijrosi holati tahlili yo'lga qo'yilmaganligi sababli moliyaviy nazorat organlari tomonidan tekshirishlar o'tkazilganda kamchiliklar, xatoliklar aniqlanmoqda. Yuqorida keltirilgan muammolarning yechimi byudjet tashkilotlarida ichki audit xizmati faoliyatini rivojlantirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Aytish mumkinki, byudjet hamda byudjetdan tashqari mablag'lardan maqsadli va oqilona foydalanishning ichki nazorati ko'p jihatdan ichki audit tizimini samarali tashkil etishga bog'liq bo'ladi.

Moliyaviy nazorat - moliyaning nazorat funksiyasini amalga oshirish ko'rinishida namoyon bo'lib, u moliyaviy nazoratning mazmuni va yo'nalishini belgilab beradi. Shunday bo'lsada, moliyaviy nazoratning mazmuni va yo'nalishi jamiyatdagi ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarining o'zgarishidan kelib chiqqan holda o'zgarib turadi. Masalan, korxonalarining xo'jalik yuritish huquqlarining kengayishi, ularning moliyaviy faoliyatini olib borishdagi mustaqilligi, tadbirkorlikning rang-barang ko'rinishdagi mulk shakllarining vujudga kelishi moliyaviy nazoratning mazmunini boyitishga olib keladi. Moliyaviy nazorat bu maxsus shakl va uslublarni qo'llash orqali xo'jalik yurituvchi subyektlar va boshqaruv organlarining moliyaviy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan masalalarni tekshirishga qaratilgan harakatlar va taftishlar yig'indisidir. Moliyaviy nazorat - bu moliyaviy tekshirish va u bilan bog'liq bo'lgan masalalar harakatini va muomalasini majmui bo'lib, xo'jalik subyektlari faoliyatini va boshqarishni o'ziga xos usullar va shakllar yordamida tashkil etish.

Moliyaviy nazorat tizimi subyektlar (nazorat qiluvchilar), obyektlar (nazorat qilinuvchilar), nazoratning usul va vositalarini birgalikda jamlab, o'z ichiga oladi. Ular nazorat obyektining holatini, ijroning kutilgan natijalarini aniqlash, ularni tahlil qilish va baholash, tuzatish kiritishga qaratilgan xatti-harakatlar yo'sinini ishlab chiqish uchun yaxlit uyg'unlikda hamkorlik qiladi.

Moliyaviy nazorat - tarmoqlar iqtisodiyotidagi nazoratning tarkibiy qismi bo'lib, u qiymat kategoriyasi bilan bog'liqdir. Moliyaviy nazorat ma'lum bir sohalarda qo'llanilib, o'ziga xos maqsadli yo'nalishga ega bo'ladi. Moliyaviy nazoratning obyektiga moliyaviy resurslarning harakati, shakllanishi hamda foydalanishdagi taqsimlash va pullik jarayonlar shuningdek, tarmoqlar iqtisodiyotining barcha bo'g'inlaridagi fond shaklidagi pul resurslari ham kiradi.

Bevosita tekshirish predmetlari esa, moliyaviy (qiymat) ko'rsatkichlar tarkibiga kiruvchi

foyda, daromad, bevosita va bilvosita soliqlar, rentabellik, mahsulot tannarxi, muomala xarajatlari, turli xil maqsadlar va fondlarga ajratmalar hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar uyg'unlashgan xarakterga ega bo'ladi, shuning uchun nazorat xo'jalik yurituvchilarning ishlab chiqarish, xo'jalik yuritish, tijorat hamda moliya-kredit mexanizmidagi o'zaro bog'liqlikni barcha tomonlarini qamrab oladi.

Moliyaviy nazorat quyidagi tekshirishlarni o'zida aks ettiradi:

- obyektiv iqtisodiy qonunlar talabiga rioya etish;
- milliy daromad va yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlashdagi optimallikni ta'minlash;
- davlat budjeti daromadlarini tashkil etish va ijrosi (budget nazorati)ni ta'minlash;
- korxonalar, tashkilot va budget muassasalarida moliyaviy, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanish;
- xo'jalik subyektlarining moliyaviy holati va soliq nazorati.

Moliyaviy nazoratning oldida hal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi vazifalar turadi:

- tarmoqlar iqtisodiyotidagi pul daromadlari va fondlari bilan moliyaviy resurslarga bo'lgan talab o'rtasidagi mutanosiblikka ta'sir o'tkazish;
- davlat budjeti oldidagi moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida va to'liqligicha bajarilishini ta'minlash;
- moliyaviy resurslarni yuksaltirishda ichki ishlab chiqarish rezervlarini aniqlash;
- tannarxni pasaytirish hisobiga rentabellikni oshirish yo'llarini ko'rsatish;
- xo'jalik subyektlarining pul resurslari va moddiy boyliklarini maqsadga muvofiq obyektlarga sarflashga ta'sir qilish, shuningdek, buxgalteriya hisobi va hisobotini to'g'ri yurgizish;
- harakatdagi qonunchilik va me'yoriy hujjatlarga rioya qilishni ta'minlash, shuningdek, turli xil mulk shaklidagi korxonalarini soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish uchun takliflar berish;
- korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyati va valyuta operatsiyalaridan yuksak iqtisodiy samara olishga shart-sharoit yaratish va shu kabilar.

Moliya intizomiga rioya qilish uchun moliyaviy nazorat korxonalar, tashkilot va muassasalar javobgarligi bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi. Bunday javobgarlik moliya intizomini buzgan shaxsga nisbatan, ham ma'muriy ko'rinishda, ham iqtisodiy usulda bo'lishi mumkin, iqtisodiy usul bilan ta'sir ko'rsatish muayyan moliyaviy jazo choralari (sanksiyalari) orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy javobgarlikni kuchaytirish, bir tomondan, moliyaviy nazoratning ta'sirini yuksaltirishda qo'llanilayotgan moliyaviy sanksiyalar miqdorini kamaytirishni talab qilsa, ikkinchi tomondan, ularning samaradorlik darajasini oshirishni talab etadi. Moliya pul munosabatlarining alohida usullari yordamida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molning barcha bosqichlarini namoyon qiladi.

Moliyaning nazorat funksiyasini mavjudligi o'z o'rnida moliyaviy nazorat mavjudligini keltirib chiqarmaydi, u tegishli davlat organlarining muhim tashkil etuvchi faoliyatini taqazo etadi.

1. Moliyaviy nazorat - kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda moliyani muhim rolining bir ko'rinishidir.
2. Moliyaviy nazorat davlat boshqaruv organlari faoliyatining ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.
3. Moliyaviy nazorat - boshqaruvning tartibga solish, rejalashtirish, hisob-kitob va xo'jalikni

yurituvchi subyekt faoliyatining tahlili singari mustaqil vazifasidir.

4. Taqsimlash munosabatlari orqali moliyaviy nazorat ishlab chiqarish, ayirboshlash, muomala va iste'mol munosabatlariga tatbiq etiladi.

Moliyaviy nazorat - moliyaviy, kredit va xo'jalik organlari (tashkilotlari)ning rejalarning bajarilish jarayonida moliyaviy, budjet, soliq, kredit, hisob-kitob va kassa intizomini ta'minlashga qaratilgan va pul xarajatlarining qonuniyligi, asosiligi va oqilonaligini tekshirishdan iborat qonun me'yorlari bilan tartibga solinuvchi faoliyatidir.

Moliyaviy nazoratning vazifasi yo'l qo'yiladigan chetga chiqish me'yorlarini malakali belgilashdan iborat, qolgan barcha chetga chiqishlarni qayd etish va bartaraf qilish talab qilinadi. Boshqaruvning ichki va tashqi xo'jalik jarayonlarini kuzatish, tekshirishni amalga oshirar ekan, nazorat bozor iqtisodiyotida, bu harakatlarning hammasi faqat samarali boshqarish uchun foydali bo'lgandagina mavjudlik huquqiga egadir.

Moliyaviy nazorat deganda nazorat vazifalari yuklatilgan davlat va jamoat organlarining korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning moliya-xo'jalik faoliyatini iqtisodiy samaradorligini holis baholash maqsadi bilan bu faoliyat ustidan nazoratning ko'p tomonlama tarmoqlardagi tizimini, xo'jalik va maqsadga muvofiqligini aniqlashni hamda davlat budjeti daromadlarining rezervlarini aniqlashni tushunmoq kerak.

Keltirib o'tilgan ta'riflar tahlili nazoratning eng muhim jihati - og'ishlarni qayd qilish va baholash xulosalaridan iboratligi xususida xulosa chiqarish imkonini beradi. Bu, fikrimizcha, nazoratning mohiyatini belgilab beradi. Og'ishlarni qayd qilish uchun:

- qonun nuqtai nazaridan nazorat qilinayotgan obyektning ruxsat etilgan holati va kutilgan daraja va xatti-harakati yo'l qo'yiladigan daraja bilan qiyoslanadi;
- harakatlar, xarajatlar, natijalar, standartlar, rejalashtirilayotgan yoki zarur ma'lumotlar bilan qiyoslanadi;
- qo'llangan va huquqiy cheklashlar bilan amalga oshirilgan harakatlar qiyoslanadi;
- kutilayotgan va haqiqiy oqilona va maqsadga muvofiqlari bilan qiyoslanadi;
- boshqa qiyoslashlar ham amalga oshiriladi.

Nazoratning mohiyati va nazorat qiluvchi shaxsning ish usuli shundan iborat.

O'tkazilgan qiyoslashlardan ish manfaatiga xizmat qiladigan va hatto aybdorlarni jazolash uchun baholash xulosalari chiqarish nazoratni boshqarishning boshqa vazifalaridan farqlaydigan maqsadi shu. Shunday qilib, moliyaviy nazorat - davlat tomonidan tashkil etishni nazorat qilish vazifalari yuklatilgan davlat yoki mustaqil jamoat organlari tomonidan hukumat, korxonalar, tashkilotlar va muassasalar faoliyatining samaradorligini aniqlashga qaratilgan nazorat tizimidir. Davlat budjetini shakllantirish va sarflashdagi rezervlarni, moliyaviy va moddiy resurslarni boshqarishning barcha darajalarida operatsiyalarning maqsadga muvofiqligi va samaradorligini, qonuniylik tamoyillaridan chetga o'tish va ularni buzishlarni aniqlash nazorat tizimi vazifasiga kiradi. Nazorat maqsadi - tuzatish choralarini ko'rish, aybdorlarni javobgarlikka tortish va bularning oldini olishdan iborat.

Jamiyatdagi iqtisodiy hayotning turli xil sohalarida va xo'jalik boshqaruvidagi ko'p qirrali murakkab vazifalarni hal qilishda moliyaviy nazorat faol ishtirok etadi, shunga binoan uni tashkil etish uchun ma'lum bir talablarni aniqlashni taqozo etadi.

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi subyektlar o'z mavqeidan kelib chiqib quyidagicha farqlanada:

- davlat moliya nazorati
- korxonada ichidagi moliya nazorati
- jamoat moliya nazorati
- mustaqil (auditorlik) moliya nazorati.

Davlat moliya nazoratini umumdavlat boshqaruv organlari bilan bir qatorda, alohida vazirliklar orqali ham amalga oshiradi. Umumdavlat boshqaruv organlari moliya nazoratini amalga oshirayotganda, mamlakat hududidagi xo'jalik subyektlarining mulkchilik shakli va idoraviy bo'ysunishidan qat'i nazar barchasini qamrab oladi. Vazirliklar tomonidan amalga oshirilayotgan moliya nazoratini faqat o'zlarining tarkibidagi maxsus nazorat-taftish organlari amalga oshiradi. Ularning tekshirish obyektlari esa, vazirliklar tarkibidagi korxonalar, konsernlar, assotsiatsiyalar va aksionerlik jamiyatlarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatidan iborat bo'ladi.

Korxonada ichidagi moliya nazoratini korxonada, tashkilot va muassasa ichida tashkil qilingan iqtisodiy xizmat (buxgalteriya, moliya bo'limi)lari amalga oshiradi. Nazorat obyekti esa, alohida korxonaning moliya va ishlab chiqarish jarayoni hamda alohida korxonada tarkibiga kiruvchi tuzulmaviy bo'lim (filial, shaxobcha, bo'lim)lar hisoblanadi. Jamoat moliya nazoratini alohida guruh, alohida jismoniy shaxslar (mutaxassislar) ixtiyoriy va mehnat haqi talab qilmaslik sharti asosida amalga oshiradi. Nazorat obyekti bo'lib, tekshiruvchi oldida turgan muayyan vazifalar nazarda tutiladi.

Mustaqil (auditorlik) moliya nazoratini maxsus audit firmalari va xizmatlari amalga oshiradi.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish shakli quyidagicha bo'ladi:

- dastlabki;
- joriy;
- so'nggi.

Moliya nazoratining dastlabki shakli yuridik va jismoniy shaxslarning moliya xo'jalik jarayonini yurgizishda muhim ahamiyat kasb etib, u korxonada moliya rejasini tashkil qilishda, ko'rib chiqishda va tasdiqlashda, muassasa va tashkilotlarning daromadlar va xarajatlar smetasi, ta'xis hujjatlarini imzolashdan oldin amalga oshirilishi lozim bo'lgan jarayonlar tartibidir. Shunday qilib, dastlabki nazorat moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ijobiy shart-sharoit yaratib beradi. Moliyaviy nazoratning bu shakli amaldagi qonunchilik va me'yoriy hujjatlar buzilishining oldini olishga xizmat qiladi.

Joriy moliyaviy nazorat shakli xo'jalik-moliya operatsiyalari jarayoni orqali moliya rejalari bajarilayotgan paytda qo'llaniladi. Ushbu shaklning asosiy ahamiyati korxonalarining ichki xo'jalik rezervlarini izlash hisobidan jamg'armani oshirishga ta'sir qiladi. Joriy moliya nazorati korxonada, tashkilot va muassasalarning moliya xizmatlari orqali moliya rejasini bajarilayotganda, moliyaviy intizomlar buzilishining oldini olish maqsadida kundalik tadbirlarni amalga oshiradi.

Moliya nazoratining so'nggi shakli hisobot davri va butun moliya-yili tugagandan so'ng amalga oshiriladigan tadbirlar yig'indisidir. Bunda, budjetni ijro etishdagi davlat pul resurslarini maqsadga muvofiq xarajat qilinganligi, korxonada va tashkilotlarning moliya rejasini bajarilganligi hamda budjet muassasalari smetasining bajarilish natijalari tekshiriladi. So'nggi moliya nazorati dastlabki moliyaviy nazorat shakli bilan o'zaro bog'liqlikdadir, chunki so'nggi nazorat dastlabki moliya nazorati bazasida amalga oshiriladi.

Moliyaviy nazoratni qonuniy ravishda, zaruriyat tug'ilganda va o'z vakolati chegaralarida O'zbekiston Respublikasining davlat boshqaruv organlari olib boradi. Ulardan: Moliya vazirligi, Davlat Soliq qo'mitasi, Davlat Mulki qo'mitasi, Davlat Bojxona qo'mitasi va boshqalar. Markaziy bank tijorat banklarini nazorat qiladi va qolgan fondlar faoliyatini Ijtimoiy ta'minot vazirligi qoshida vakolatli maxsus tuzilgan inspeksiyalar olib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "asosiy prognozlash to'g'risida" gi farmoni O'zbekiston Respublikasining 2015 va 2016 yillardagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va davlat byudjeti parametrlari". Dekabr 4, 2014. Farmon Yo'q. № 2270. Dekabr 22, 2015. Farmon Yo'q. №2455
2. O'zbekiston Respublikasi hisob palatasining hisoboti. <http://senat.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Xalq ta'limi vazirligi qarori. Fevral 20, 2015. 21,8-Sonli Farmon.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining nazorat va taftish boshqarmasi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar. O'zbekiston Respublikasi., <https://www.mf.uz/>